

LIETUVOS TSR MOKSLŲ AKADEMIJA
ISTORIJOS INSTITUTAS
LIETUVOS TSR ISTORIJOS PROBLEMINĖ MOKSLINĖ TARYBA

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS

1981 METAI

VILNIUS „MOKSLAS“ 1982

INSTITUTE OF HISTORY
OF THE ACADEMY OF SCIENCES OF THE LITHUANIAN SSR
THE SCIENTIFIC PROBLEM BOARD
OF THE HISTORY OF THE LITHUANIAN SSR

THE YEAR-BOOK
OF LITHUANIAN
HISTORY

1981

VILNIUS

1982

INSTITUT FÜR GESCHICHTE
DER AKADEMIE DER WISSENSCHAFTEN DER LITAUISCHEN SSR
PROBLEMISCHER-WISSENSCHAFTLICHER RAT
FÜR GESCHICHTSFORSCHUNG DER LITAUISCHEN SSR

J A H R B U C H
F Ü R L I T A U I S C H E
G E S C H I C H T E

1981

VILNIUS

1982

АКАДЕМИЯ НАУК ЛИТОВСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ
НАУЧНЫЙ СОВЕТ ПО ПРОБЛЕМАМ ИСТОРИИ
ЛИТОВСКОЙ ССР

ЕЖЕГОДНИК
ИСТОРИИ
ЛИТВЫ

ГОД 1981

ВИЛЬНИУС «МОКСЛАС» 1982

Redakcinė kolegija

Bronius VAITKEVIČIUS (vyr. redaktorius), Alfonsas EIDINTAS, Mečislovas JUCAS, Vytautas MERKYS, Vacys MILIUS, Leonas MULEVIČIUS, Rita STRAZDŪNAITĖ (sekretorė), Tamara TARŠILOVA, Adolfas TAUTAVIČIUS, Irena VALIKONYTĖ, Regina ŽEPKAITĖ (vyr. redaktoriaus pavaduotoja)

Li 237 **Lietuvos istorijos metraštis- Ежегодник истории Литвы** -The year-book of Lithuanian history / LTSR MA Istorijos in-tas, LTSR istorijos problem. moksl. taryba; Red. kolegija: B. Vaitkevičius (vyr. red.) ir kt.— V.: Mokslas.

Leidž. nuo 1973 m.
1981 m. 1982 m. 176 p. Lygiagr. antr. taip pat vok. Str. santr. rus.
Bibliogr. išnašose.

Leidinyje sprendžiama piliakalnių apgyvenimo pradžios problema, nagrinėjami Lietuvos didžiojo kunigaikščio Jogailos veiksmai Kulikovo mūšio laikotarpiu. Apžvelgiamas Pilėnų tapatinimo su Ponia tradicijos atsiradimas ir kt.

05050400000

L $\frac{10604-017}{M 854(08)-82}$ Ž-82

BBK 63.3(2L)
9(TL)

Išleista LTSR MA Istorijos instituto užsakymu

0505040000

M $\frac{10604-017}{M 854(08)-82}$ Ž-82

© LTSR MA Istorijos institutas, 1982

STRAIPSNIAI IR PRANEŠIMAI

KADA BUVO APGYVENTI PILIAKALNIAI

ELENA GRIGALAVIČIENĖ

Lietuvoje, Baltarusijoje bei dalyje Latvijos pačius pirmuosius piliakalnius paliko brūkšniuotosios keramikos kultūros gyventojai, daugelio tyrinėtojų nuomone,— rytų baltai. Vienas neaiškiausių šios kultūros, kaip ir kitų piliakalnių kultūrų, klausimų— kada jie pradėti apgyventi. Tačiau, pagausėjus sistemingų tyrinėjimų, galima jau kai ką pasakyti.

Pirmieji Lietuvos piliakalnių tyrinėtojai piliakalnius su akmens bei kaulo dirbiniais datavo daug ankstesniu laikotarpiu negu vėlesnieji. L. Kšivickis, neabejodamas, kad gyventojams jau buvo pažįstamas metalas, šiuos paminklus laikė išlikusiais neolito epochos liudininkais¹. Čia turėta omenyje ne tiek datavimas, kiek neolito kultūros palikimas ankstyviausiuose piliakalniuose. Pasak P. Tarasenos, Velikuškių piliakalnis pradėtas apgyventi II tūkstantmečio pr. m. e. pabaigoje². Tik vėliau išgalėjo nuomonė, kad šie piliakalniai laikytini ankstyvojo geležies amžiaus paminklais³.

Sprendžiant problemą, kada pradėti apgyventi piliakalniai, galima remtis seniausiais jų radiniais: akmens bei kaulo dirbiniais, metalo dirbiniais bei jų analogijomis, taip pat brūkšniuotosios keramikos— pagrindinės piliakalnių kultūros keramikos— atsiradimu. Iki šiol piliakalniai su savita ankstyva medžiaga geriausiai ištirti ir daugiausia žinomi šiaurės rytų Lietuvoje, brūkšniuotosios keramikos kultūros srityje, kuri apima Šventosios upės aukštupio vakarus ir prieina netoli Neries upės pietuose, t. y. Rokiškio, Zarasų, Ignalinos, Utenos, Švenčionių rajonuose.

Pačius pirmuosius šios srities piliakalnius dar XX a. pradžioje tyrinėjo L. Kšivickis, 1909—1913 metais kasinėjęs Dūkšto (Ignalinos raj.), Vorėnų (Molėtų raj.), Petrešiūnų (Rokiškio raj.), Moškėnų-Laukupėnų (Rokiškio raj.) piliakalnius. Vėliau, 1933—1936 metais, piliakalnius su panašia medžiaga— Velikuškių (Zarasų raj.), Vosgėlių (Zarasų raj.),

¹ Кр живицкий Л. Последние моменты неолитической эпохи в Литве.— В кн.: Сборник в честь семидесятилетия проф. Анучина. М., 1913, с. 301—317.

² Tarasena P. Lietuvos piliakalniai.— V., 1956, p. 26.

³ Kulikauskas P., Kulikauskienė R., Tautavičius A. Lietuvos archeologijos bruožai.— V., 1961, p. 113 ir kt.

Pakačinių (Zarasų raj.), Maniuliškių (Zarasų raj.) — tyrinėjo P. Tarasienka. Analogiškos medžiagos žinoma ir iš nekasinėtų Mineikiškių (Zarasų raj.), Šišponiškių (Zarasų raj.) bei Kalnočių (Rokiškio raj.) piliakalnių.

1976—1978 m. Lietuvos TSR MA Istorijos institutas ištyrė dar du šios srities brūkšniuotosios keramikos kultūros paminklus — Nevieriškės⁴ (Svenčionių raj.) ir Narkūnų⁵ (Utenos raj.) piliakalnius su daug akmens, kaulo bei ankstyvų žalvario dirbinių. Jie davė nemaža informacijos, leidžiančios patikslinti ankstesnių tyrinėjimų duomenis, spręsti kai kuriuos brūkšniuotosios keramikos kultūros klausimus, taip pat naujai traktuoti dalį jau priimtų teiginių.

Daugeliui apibrėžtos srities piliakalnių būdingi akmens, kaulo, molio dirbiniai, brūkšniuotoji keramika ir labai nedidelis metalo — žalvario bei geležies — dirbinių kiekis (daugiausia priklausantis jau vėlyvesniems piliakalnių egzistavimo laikotarpiams). Keramikos savitumai, akmens bei kaulo dirbinių gausumas išskiria ankstyvuosius piliakalnius iš kitų. Pavyzdžiui, Nevieriškės piliakalnyje iš 622 radinių 246 buvo akmeniniai, 277 — kauliniai. Be to, jie labai įvairūs. Tame pačiame piliakalnyje buvo galima skirti 19 akmens dirbinių grupių. Tai 39 darbo kirviai su skylė kotui, laivinis kovos kirvis, 84 kirvių išgrąžos (kurios rodo iš viso buvus 123 šio tipo kirvius), 89 įtveriamieji kirveliai, 7 kalteliai, įtveriamasis titnago kirvelis, 2 titnago strėlių antgaliai, 4 buožės, grandukai, galastuvai, apskaldyti smaigaliai ir kt.⁶ Panašių, tik mažiau akmens dirbinių aptikta ir kituose piliakalniuose. Moškėnų-Laukupėnų piliakalnyje rasti 75 akmens dirbiniai, tarp kurių buvo 6 kirvių su skylė kotui liekanos, 13 išgrąžų, įvairių retušuotų ir pailgų titnago skelčių, galastuvai ir kitų dirbinių⁷. Petrešiūnų piliakalnyje aptikta 12 kirvių su skylė kotui, 10 įtveriamųjų kirvių, jų fragmentų ir išgrąžų. Rasta titnago dirbinių, tarp kurių buvo 3 grandukai, 2 pailgos plonos skeltės, plokščių gludintų akmenų⁸. Dūkšto piliakalnyje aptiktos 5 kirvių — pentinio su skylė kotui, 2 įtveriamųjų, nebaigto gręžti ruošinio, skeltės — liekanos⁹. Sokiškių piliakalnyje vien per pirmuosius tyrinėjimų metus 200 m² plote rasti 25 įtveriamieji ir 5 kirviai su skylė kotui, kaltelis, o anksčiau kalne buvo aptiktas laivinis kovos kirvis¹⁰. Kalno-

⁴ Nevieriškės (Svenčionių raj., Svenčionių apyl.) piliakalnį 1976—1978 m. tyrinėjo LTSR MA Istorijos institutas. Čia aikštelėje atidengtas 1567 m² plotas. Tyrinėjimams vadovavo ist. kand. E. Grigalavičienė.

⁵ Narkūnų (Utenos raj., Pakalnių apyl.) Didįjį piliakalnį ir šalia jo esančius Mažąjį piliakalnį bei gyvenvietę tyrinėjo jungtinė LTSR MA Istorijos instituto ir Vilniaus valst. V. Kapsuko un-to Lietuvos TSR istorijos katedros ekspedicija. Didžiojo piliakalnio aikštelėje ištirtas 722 m² plotas. Vadovavo ist. dr. R. Kulikauskienė ir ist. kand. P. Kulikauskas.

⁶ Radiniai yra Lietuvos TSR istorijos ir etnografijos muziejuje (toliau — IEM).

⁷ Krzywicki L. Grodzisko na górze Ościkowej pod Rakiszkami.—Pamiętnik fizyograficzny, Warszawa, 1917, t. 24, dz. 5, p. 1—41.

⁸ Krzywicki L. Piliakalnia pod wsią Petraszunami.—Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie, Wilno, 1914, t. 5, p. 17—18.

⁹ Krzywicki L. Grodziska górnolitewskie. Grodzisko w Dukaszach.—Pamiętnik fizyograficzny, Warszawa, 1914, t. 22, dz. 5, p. 13—18.

¹⁰ Radiniai yra IEM. Laivinis kovos kirvis per ekspediciją pamestas.

čių piliakalnio suardytame sluoksnyje surinkta 7 įtveriamieji, 4 kirviai su skyle kotui, buožė¹¹.

Panašių radinių aptikta ir P. Tarasenos tyrinėtuose paminkluose. Vosgėlių piliakalnyje rasti keli akmeniniai kirviai su skyle kotui, 3 įtveriamieji, tarp kurių buvo titnaginys kirvelis, taip pat titnago dirbinių (grandukų, strėlių antgalių ir kt.)¹². Velikuškių piliakalnyje aptikti keli akmeniniai kirviai su skyle kotui, įtveriamasis kirvelis, akmeninis su-gniaužtinis kirvelis, laivinis kovos kirvis, buožė¹³.

Vieni ankstyviausių dirbinių, rastų minėtuose paminkluose, yra akmeniniai laiviniai kovos kirviai. Lietuvoje jų aptikta daugelyje netyrinėtų piliakalnių, o tyrinėtuose Velikuškių¹⁴, Sokiškių¹⁵, Nevieriškės¹⁶ piliakalniuose jų rasta kultūriniame sluoksnyje kartu su kitais akmens dirbiniais, ir jie nelaikytini atsitiktiniais. Bene ryškiausi laivinių kirvių fragmentai iš Velikuškių (pav. 1:2) ir Nevieriškės (pav. 1:1) piliakalnių. Abu rasti tyrinėjant, tačiau jų stratigrafine padėtimi remtis negalima, nes sluoksniai buvo labai suardyti. Nevieriškės laivinio kovos kirvio likusi tik pentis, nutrūkusi ties skyle kotui. Ji apvalaus pjūvio, apatinė pusė tiesi, o viršutinė išlenkta, su išilgu rumbu. Matyt, kirvis buvęs nemasyvus, grakščių formų, panašus į europinius laivinius kovos kirvius.

Prie ankstyvų dirbinių priklauso ir titnaginiai įtveriamieji kirveliai, kurių po vieną rasta Nevieriškės piliakalnio apatiniame kultūriniame sluoksnyje (pav. 1:4) ir Vosgėlių piliakalnyje (pav. 1:3). Nevieriškės kirvelis pagamintas iš rausvo titnago, yra 6,2 cm ilgio, 4 cm pločio, pentis 2 cm pločio ir 1,2 cm storio. Šonai nesmarkiai išgaubti. Pentis iš abiejų pusių susiaurinta, vienoje smarkiau nuskeliant dalį jos iki ašmenų. Vosgėlių piliakalnio geltono titnago kirvelis daug masyvesnis, 8,2 cm ilgio, 4,3 cm pločio ašmenimis, pentis 2 cm pločio ir 3 cm storio, iš išilginio pjūvio matyti, kad ji susiaurinta, šonai truputį gaubti, o storiausia kirvelio vieta yra prieš ašmenis. Nors abu titnaginiai kirveliai nevienodo dydžio, tačiau panašūs. Analogiškas, bet kitokio išilginio pjūvio kirvelis, pagamintas iš dryžuoto titnago, rastas Latvijoje Klangiukalno piliakalnyje¹⁷. Laivinių kovos kirvių ir virvelinės keramikos kultūros gyventojams tokie kirveliai tapo vienu pagrindinių darbo įrankių, Lietuvoje titnaginių kirvelių, skiriamų laikotarpiui prieš piliakalnių atsiradimą, gausu¹⁸. Nevieriškės ir Vosgėlių piliakalniuose aptikti titnaginiai įtveriamieji kirveliai panašūs į vėlyvojo neolito kirvelius¹⁹. Kita vertus, bendra savo forma jie labai artimi Vidurio Padnėprės kultūros kirveliui iš Streli-

¹¹ Radiniai yra Kauno valst. istorijos muziejuje (toliau — KVIM), 1380, 1589 : 1—7, 13—15.

¹² Radiniai yra KVIM, 1378 : 37, 39, 41; 1578 : 2, 36, 43, 44.

¹³ Radiniai yra KVIM, 1658 : 1, 3; 1668 : 2, 3.

¹⁴ Radinys yra KVIM, 1658 : 1.

¹⁵ Apie Sokiškių piliakalnio laivinį kirvį pranešė VVU doc. P. Kulikauskas.

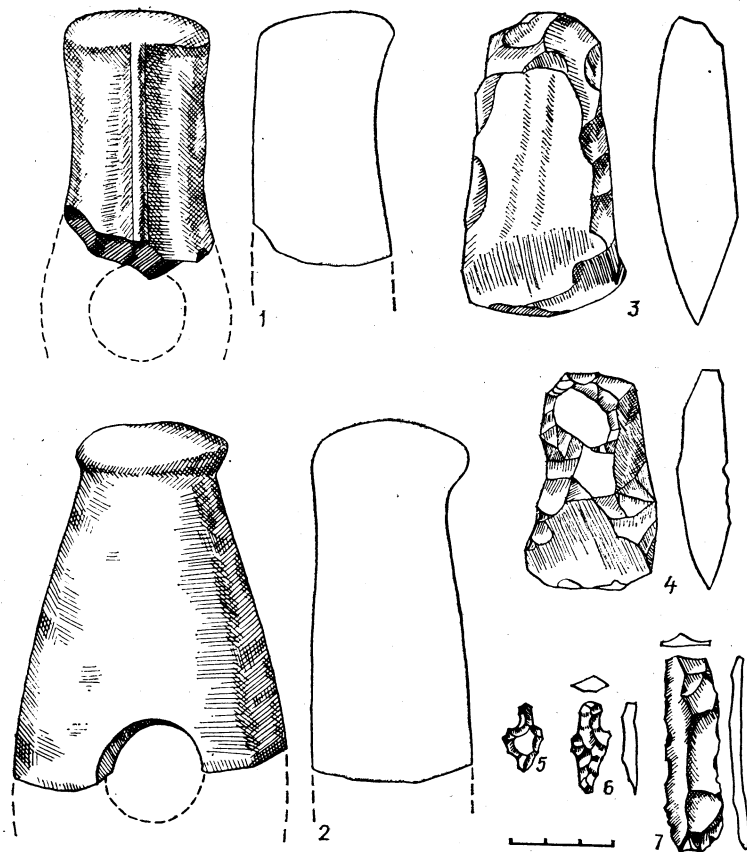
¹⁶ Radinys yra IEM.

¹⁷ Latvijas PSR arheologija.— Rīga, 1974, tab. 15 : 4.

¹⁸ Lietuvos archeologijos atlasas (toliau — LAA). Akmens ir žalvario amžiaus paminklai.— V., 1974, t. 1, žemėl. 11.

¹⁹ Ten pat, p. 85.

cos pilkapio²⁰. Strelicos kapinynas datuojamas II tūkstantmečio pr. m. e. viduriu²¹. Tarp kitų jo radinių yra titnaginių trikampių strėlių antgalių su įtvara, laivinių kovos kirvių, titnaginių peilių, keramikos su virvelių bei įraižių ornamentu. Tokių daiktų komplektas — laivinis kovos kirvis, titnaginė skeltė, primenanti peiliuką, titnaginės trikampės

1 pav. Ankstyviausi piliakalniuose aptikti akmens dirbiniai:

1, 4–7 — iš Nevieriškės, 2 — iš Velikuškių, 3 — iš Vosgėlių

strėlės antgalis su įtvara ir pagaliau šukė su išpaudu, primenančiu virvelių ornamentą, — aptiktas ir Nevieriškės piliakalnyje. Tad titnaginiai įtviriamieji kirviai vėliausiai gali būti datuojami II tūkstantmečio pr. m. e. viduriu — paskutinio ketvirčio pradžia. Nuo IV žalvario amžiaus periodo Lietuvoje plačiai imama gaminti žalvarinius dirbinius ir vargu ar titnaginiai kirviai galėjo būti tuo metu dar vartojami.

²⁰ Артеменко И. И. Племена Верхнего и Среднего Поднепровья в эпоху бронзы. — М., 1967, с. 43, рис. 29:3; с. 89, рис. 61:5.

²¹ Ten pat, p. 91.

Panašiai kaip titnaginiai įtvėriamieji kirveliai datuojami 2 titnaginiais trikampiais su įtvėra strėlių antgaliais (pav. 1:5, 6) ir peiliukas (pav. 1:7), aptikti Nevieriškės piliakalnyje. Vienas antgalis pailgas, 2,6 cm ilgio, 1,1 cm storio plačiausioje vietoje, gražiai retušuotu paviršiumi. Kitas — trumpesniu platesniu lapeliu ir storesne įtvėra, 1,8 cm ilgio, 1,2 cm pločio retušuotais pakraščiais. Abu rasti kultūrinio sluoksnio apačioje. Lietuvoje šio tipo strėlių antgaliai buvo paplitę neolito pabaigos ar ankstyvojo žalvario amžiaus paminkluose. Jų rasta septyniose vietose pietų, vidurio Lietuvoje, kartais drauge su neryškiai brūkšniuota keramika (Radikiai, Kauno raj., Bratoniškės, Vilniaus raj., Prauda ir Krokšlys, Varėnos raj., ir kt.)²²; jie datuojami žalvario amžiaus pirma puse. Analogiškų randama ir Vidurio Padnėprės II tūkstantmečio pr. m. e. vidurio paminkluose²³. Latvijos TSR Mukukalno, Dignajos piliakalniuose bei Reznių pilkapyje aptikti strėlių antgaliai skiriami II tūkstantmečiui pr. m. e.—I tūkstantmečio pr. m. e. pradžiai²⁴.

Minėti ankstyvi radiniai liudija, jog apgyventi patogias aukštumas pirmiausia mėgino laivinių kovos kirvių bei virvelinės keramikos kultūros palikuonys greičiausiai viduriniajame žalvario amžiuje. Šie gyventojai ryškesnio kultūrinio sluoksnio nepaliko, o nestorą jį suardė vėlesni piliakalnių gyventojai, palikę tik pavienių to laikotarpio dirbinių.

Antrame piliakalnių apgyvendinimo etape išryškėjo jau susiformavusi brūkšniuotosios keramikos kultūra su gausiais akmens, kaulo bei pavieniais žalvario dirbiniais. Šį laikotarpį galima pagrįsti kai kuriais žalvariniais smeigtukais, žalvarinių įmovinių kirvių liejimo formomis. Naujos medžiagos davė Narkūnų piliakalnis — čia rastas metalinis smeigtukas lenkta adata, pastorinta ir paplatinta grybo formos galvute (pav. 2:1). Jį ir analogišką kaulinį smeigtuką tyrinėtojai skiria apatiniam piliakalnio kultūriniam sluoksniui, kurį mano esant II tūkstantmečio pr. m. e. pabaigos ir I tūkstantmečio pr. m. e. pradžios²⁵. Datuojant metalinį smeigtuką, galima remtis Centrinėje Europoje bei Pabaltijyje paplitusiais metaliniais smeigtukais. Be to, pagal šiuos ir jiems artimus buvo gaminami kauliniai smeigtukai. Žalvarinių prototipais laikytini ankstyvų gyvenviečių kauliniai smeigtukai. Tačiau yra ir kaulinių, pagamintų jau žalvarinių smeigtukų pavyzdžių. Iš tokių galima pažymėti smeigtukus paplatinta vinies pavida-lo galvute, su ąsele apačioje. Jų adatos dažnai lenktos. Artimiausių jiems žalvarinių smeigtukų randama viduriniajame žalvario amžiuje. Vinies formos galvutę ir ąselę turi kauliniai smeigtukai, aptikti Latvijos TSR Abuoros I gyvenvietėje, skiriamoje vėlyvajam neolitui²⁶. Su vi-

²² LAA, t. 1, p. 10, žemėl. 10.

²³ Артеменко И. И. Указ. соч., с. 42, рис. 30:20; 21; 59:25.

²⁴ Граудонис Я. Я. Латвия в эпоху поздней бронзы и раннего железа.— Рига, 1967, с. 85, табл. V:1, 2, 5.

²⁵ Volkaitė-Kulikauskienė R., Luchtanas A. Narkūnų (Utenos raj.) „Didžiojo“ piliakalnio tyrinėjimai 1978 metais.— Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 1978 ir 1979 metais, V., 1980, p. 30.

²⁶ Лозе И. Поздний неолит и ранняя бронза Лубанской равнины.— Рига, 1979, с. 77, табл. XVI:10.

nies formos galvute ir smeigtukas iš Nikulčino kapinyno²⁷. Jo ašelės vietoje yra susiaurėjimas. Smeigtukas su ašele galvutėje aptiktas Žemaitiškės 2-oje gyvenvietėje (Švenčionių raj., Reškutėnų apyl., Reškutėnų k.), datuojamoje vėlyvuouju neolitu²⁸. Iš pateiktų pavyzdžių matyti, kad Lietuvos piliakalnių ankstyviausių smeigtukų prototipai yra kauliniai vėlyvojo neolito smeigtukai. Viduriniajame žalvario amžiuje, kuris Vidurio Europoje apima 1450—1250 m. pr. m. e.,²⁹ kuriami nauji žalvarinių smeigtukų variantai, labai artimi neolitiniams. Bene panašiausių į Narkūnų piliakalnio žalvarinį smeigtuką žinoma Pamaryje³⁰ ir Rytprūsiose Zaostrovie vietovėje (buv. Rantau)³¹. Smeigtukas iš Pamario, O. Montelijaus nuomone, turėtų būti skiriamas viduriniajam žalvario amžiui, o iš Rantau — III žalvario amžiaus periodui (1400—1200 m. pr. m. e.). Be to, vienas Šlažių (IV pilkapis) smeigtukas³² tipologiškai labai artimas Narkūnų smeigtukui. Kiti ašeliniai Šlažių smeigtukai yra jau tolimesni variantai. Remiantis minėtomis analogijomis, Narkūnų žalvarinis smeigtukas datuotinas II tūkstantmečio pr. m. e. paskutiniu ketvirčiu, arba apie 1250 m. pr. m. e.ą.

Metaliniam Narkūnų smeigtukui artimi kauliniai iš Moškėnų (pav. 2:2—5), Petrešiūnų (pav. 2:8) piliakalnių. Moškėnų piliakalnyje rasti 2 smeigtukai paplatinta viršūne ir ašele galvutės apačioje, lenkta arba tiesia smeigiamąja dalimi³³. Tai tiesioginė minėtų žalvarinių smeigtukų tąsa, ir chronologiškai jie negali skirtis nuo savo prototipų. Tipologiškai turėtų būti datuojami III žalvario amžiaus periodo pabaiga ar IV periodo pradžia. Šiam laikotarpiui skiriamas ir Moškėnų piliakalnio apatinis kultūrinis sluoksnis³⁴. Kauliniams labai artimų smeigtukų aptikta Latvijoje — Ludzoje (Ludzos raj.), Dvietėje (Daugpilio raj.), Kalniešiuose (Jekabpilio raj.)³⁵. Panašius kaulinius smeigtukus, kartu ir seniausią Asvos piliakalnio kultūrinį sluoksnį estų tyrinėtojai datuoja vėlyvuouju žalvario amžiumi — VIII—VII a. pr. m. e.ą³⁶.

²⁷ Крайнов Д. А. Древнейшая история Волго-Окского междуречья.— М., 1972, с. 55, рис. 21:6; с. 39, рис. 14:14.

²⁸ Butrimas A., Girininkas A. Naujausia Lietuvos akmens amžiaus medžiaga (1976—1980): Ataskaitinės parodos katalogas.— V., 1980, pav. 23:6.

²⁹ Gimbutas M. Bronze age cultures in Central and Eastern Europe.— Paris—London, 1965, p. 277, Fig. 184:1, 2, p. 289; Fig. 195:7, 10, 11.

³⁰ Gimbutas M. Min. veik., p. 87, pav. 46:1, 13.

³¹ Arberman H. Zur Geschichte der Nortyckener Äxte.— Praehistorische Zeitschrift, Berlin, 1933, Bd. 24, H. 1/2, p. 9, Abb. 5: C; Gimbutas M. Min. veik., p. 421, pav. 274:5.

³² Sturms E. Die ältere Bronzezeit im Ostbalticum.— Vorgeschichtliche Forschungen. Berlin und Leipzig, 1936, H. 10, Taf. 15:m.

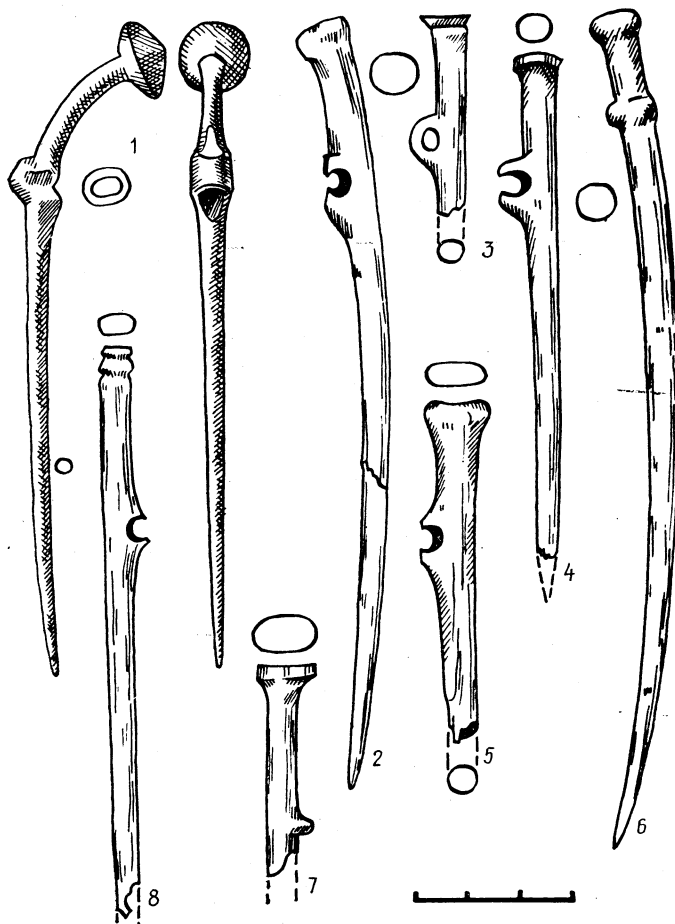
³³ Grigalavičienė E. I tūkstantmečio pr. m. e. Lietuvos piliakalnių kaulo dirbiniai (3. Papuošalai).— MADA, 1976, t. 3, p. 69—70.

³⁴ Ten pat.

³⁵ Sturms E. Dvietes un Lubānas kaula senlietas.— Senatne un māksla, 1938, t. 1, p. 72; Vankina L. Kalniešu pirmais kapulauks.— Труды Музея истории Латвийской ССР. Археология. Рига, 1962, рис. 37:2.

³⁶ Вассар А. К. Укрепленное поселение Асва на острове Сааремаа.— Muistsed asulad ja linnused.— Tallinn, 1955, с. 128, рис. 41:3, 5; Лыугас В. А. Период раннего железа в Эстонии (с середины II тысяч. до начала н. э.).— Таллин, 1970, с. 9.

Tipologišku tęšiniu reikia laikyti smeigtukus, kurių ąselės vietoje yra 2 nuo ąselės likusios ataugėlės³⁷. Jų piliakalniuose aptikta daug daugiau: rasta Petrešiūnų, Vosgėlių, Moškėnų (pav. 2:7), Nevieriškės (pav. 2:6) piliakalniuose. Šios grupės smeigtukai galėjo būti vartojami

2 pav. Ankstyviausi piliakalnių smeigtukai:

1 — iš Narkūnų, 2—5, 7 — iš Moškėnų, 6 — iš Nevieriškės, 8 — iš Petrešiūnų

vienu metu kaip ir jų prototipai ir toliau visą IV žalvario amžiaus periodą. Vėlesniuose ankstyvųjų Lietuvos piliakalnių sluoksniuose jų neaptikta. Latvijos Asuotės bei Dignajos piliakalniuose rasti šio tipo smeigtukai datuojami vėlesniu laikotarpiu — I tūkstantmečio pr. m. e. viduriu, net antra puse³⁸.

³⁷ Grigalavičienė E. Min. veik., p. 71.

³⁸ Граудонис Я. Я. Латвия в эпоху поздней бронзы и раннего железа, с. 92.

Taigi minėti smeigtukai — vieni ankstyviausių antro piliakalnių apgyvendinimo etapo radinių, tiesiogiai susiję su Vidurio Europos ir Pabaltijo žalvariniais viduriniojo žalvario amžiaus smeigtukais, datuoti III žalvario amžiaus periodo pabaiga ir IV pradžia, t. y. apie 1200—1000 m. pr. m. erą. Vėlesni jų variantai buvo vartoti visą IV žalvario amžiaus periodą, iki 800 m. pr. m. erą. Remiantis minėtais kauliniais smeigtukais, ankstyviausi Petrešiūnų, Moškėnų, Velikuškių, Narkūnų, Nevieriškės piliakalnių apatiniai kultūriniai sluoksniai skiriami paskutiniam II tūkstantmečio pr. m. e. ketvirčiui — II—I tūkstantmečio pr. m. e. ribai. Kitokios formos smeigtukai, pvz., plokščia galvute, vartoti nuo neolito laikų visą piliakalnių egzistavimo laikotarpį, todėl jais negalime remtis, datuodami piliakalnių apatinį kultūrinį sluoksnį.

Kiti svarbūs kriterijai piliakalniams datuoti yra žalvarinių kirvių liejimo formos, aptiktos Vosgėlių ir Narkūnų piliakalniuose. Jos liudija šiuose piliakalniuose gaminus žalvarinius kirvius. Narkūnų piliakalnyje aptikta net krosnelė spalvotiesiems metalams lydyti. Šalia jos rastos liejimo formos Melaro tipo kirviams lieti yra datuojamos 800 m. pr. m. erą³⁹. Vosgėlių piliakalnyje aptikta įmovinio kirvio forma priklausė visai kitam kirvių tipui ir skiriama vėlesniam laikotarpiui — 700—600 m. pr. m. erą.

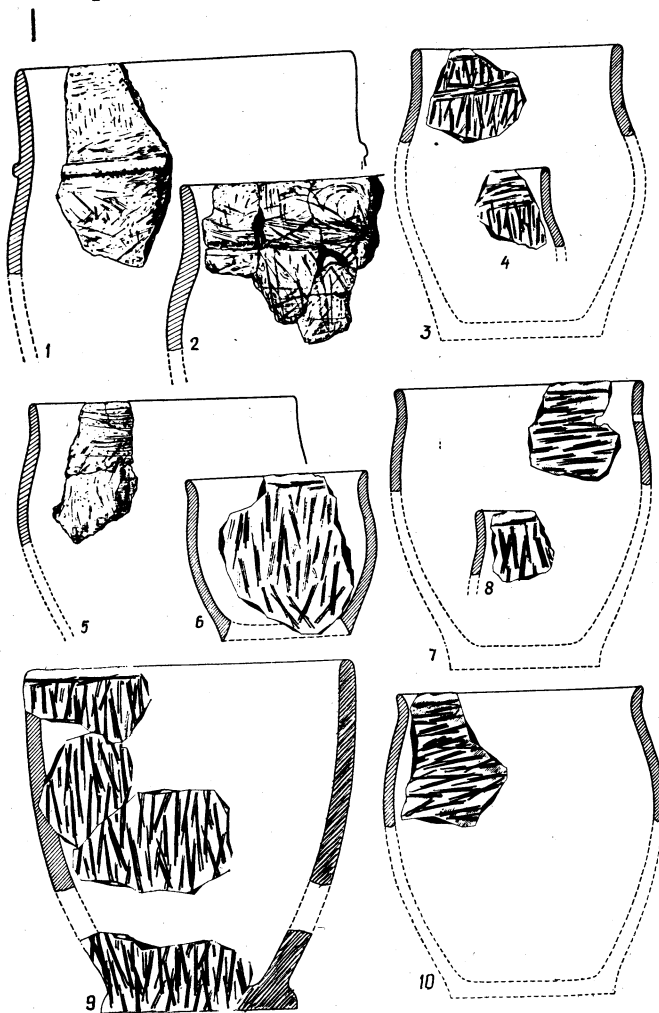
II tūkstantmečio pr. m. e. pabaigoje nusistovėjo brūkšniuotosios keramikos kultūros gyvenviečių tipas, kurį lėmė ūkis ir visuomeniniai santykiai; pagrindinė brūkšniuotoji keramika buvo paplitusi tam tikros teritorijos paminkluose. Įvairių laikotarpių šios kultūros piliakalnių radiniai skiriasi. Akmens bei kaulo dirbiniai žymi pradinį brūkšniuotosios keramikos kultūros egzistavimo etapą. O pačios brūkšniuotosios keramikos kilmė, viena, atspindi šios keramikos kultūros ryšius, kita, padeda nustatyti, kada pradėti apgyventi brūkšniuotosios keramikos kultūros piliakalniai.

Nevieriškės, Narkūnų, Mineikiškių, Petrešiūnų, Velikuškių, Vosgėlių, Sokiškių, Moškėnų ir kitų piliakalnių, kurių inventoriuje gausu akmens bei kaulo dirbinių, brūkšniuotoji keramika yra savita, skiriasi nuo vėlyvesnės brūkšniuotosios. Pagrindinės jos formos — puodai tiesiomis sienelėmis ir puodynės — S profilio sienelėmis (pav. 3). Jie būna negiliai, netvarkingai brūkšniuotu paviršiumi. Briauninių puodų aptinkama tik vėlyvesniuose šios kultūros piliakalniuose arba kultūriniuose sluokšniuose, datuojamuose paskutiniais amžiais prieš m. e. — pirmais m. e. amžiais. Ypač atkreiptinas dėmesys į S profilio puodus. Iki Nevieriškės, Sokiškių bei Narkūnų piliakalnių tyrinėjimų buvo žinoma tik pavienių šios formos puodų šukelių. Dabar paaiškėjo, kad kartu su puodais tiesiomis sienelėmis jie sudaro vyraujančias brūkšniuotosios keramikos grupes.

Sekdami piliakalnių brūkšniuotosios keramikos atsiradimą, pastebime, kad pagrindiniai jos bruožai — brūkšniavimas — pasirodė jau anksčiau neolite. Brūkšniuotų puodų ypač pagausėjo II tūkstantmečio

³⁹ Григалавичене Э., Мяркявичюс А. Древнейшие металлические изделия в Литве (II—I тысячелетия до н. э.). — Вильнюс, 1980, с. 39.

pr. m. e. vėlyvoje virvelinėje keramikoje⁴⁰. Paviršiaus brūkšniavimas, paplitęs didelėje teritorijoje, buvo susijęs su gamybos technika ir neturėjo ornamento prasmės. Vėliau pasikeitė neolito kultūrų pagrindi-

3 pav. Piliakalnių brūkšniuotoji keramika:

1—3 — iš Veliškuškių, 4, 6—10 — iš Nevieriškių, 5 — iš Petrešiūnų

niai bruožai, pakito ir keramika. Toliau išlieka paprastesnės formos, būdingas puodų paviršiaus brūkšniavimas, pamažu įgavęs ornamento prasmę.

⁴⁰ Данилайте Э. Штрихованная керамика в Литве: Автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. ист. наук.— Вильнюс, 1967, с. 9.

Išnykus laivinių kovos kirvių ir virvelinės keramikos kultūrai, jos paplitimo teritorijoje viduriniajame žalvario amžiuje atsirado daug įvairių kultūrinių grupių, kurios buvo išlaikiusios ir ankstesnių vietinių kultūrų komponentų. Dalies sričių nauja keramika labai įvairi, plokščiadugnė, turtingai puošta. Ornamento motyvai perimti iš virvelinės, šukinės-duobelinės ir kitų keramikos rūšių. Daugeliui sričių šiuo laikotarpiu būdingas panašus ornamentas, tačiau visur jis turi savų vietinių elementų.

Panašūs pasikeitimai vyko ir kaimyninėse su Lietuva srityse. Latvijoje, kaip ir Lietuvoje, dar ankstyvajame neolite žinomas brūkšniavimas ypač paplinta II tūkstantmečio pr. m. e. pirmoje pusėje ir viduryje⁴¹. Jis būdingas vėlyvajai virvelinei, ankstyvajai tekstilinei ir Lubanos tipo keramikai. Lubanos ež. žemumoje laivinių kovos kirvių ir virvelinės keramikos kultūros gyvenvietės, datuojamas iki II tūkstantmečio pr. m. e. antro ketvirčio pradžios, pakeitė ankstyvojo žalvario amžiaus gyvenvietės su Lubanos tipo keramika, kuriai susidaryti įtakos turėjo ir laivinių kovos kirvių kultūra⁴². Ji laikoma ankstyvojo žalvario amžiaus keramika ir datuojama ne ankstyvesniu laikotarpiu kaip II tūkstantmečio pr. m. e. antro ketvirčio pabaiga. Be bruožų, perimtų iš senosios akytosios keramikos, būdingi nauji motyvai — šukinio štampos atspaudai, linijos, kontūriniai, kartais užbrūkšniuoti rombai, trikampiai ir kt.

Lubanos tipo keramiką, gyvavusią kelis šimtus metų, pakeitė brūkšniuotoji keramika⁴³.

Didesnėje Baltarusijos dalyje, šiaurės Ukrainoje buvo paplitę įvairūs Rytų Tšineco kultūros variantai⁴⁴. Šiai kultūrai, datuojamai XV—XII a. pr. m. e., taip pat būdinga savita keramika, titnago, akmens bei metalo dirbiniai.

Šiaurės Baltarusijoje vyko kitoks istorinis procesas. Čia II tūkstantmečio pr. m. e. pirmoje pusėje gyveno neolitinės gentys⁴⁵, kurios pamažu įgijo žalvario amžiaus kultūrai būdingų bruožų. Virvelinės keramikos kultūros nešėjai čia paplito keliais šimtais metų vėliau, kai jau buvo susiformavusi šukinės-duobelinės keramikos kultūra⁴⁶. Vėliausiu Krivinos gyvenvietės egzistavimo laikotarpiu susidarė savita keramika — plokščiadugniai profiliuotomis sienelėmis, brūkšniuoti puodai, ornamentuoti duobučių, įkartų, išpaudų, įrežtų linijų raštu. Savo kilme ji susijusi su ankstyvojo geležies amžiaus piliakalnių, tyrinėtų šiaurės Baltarusijoje, keramika⁴⁷. Padauguvyje II tūkstantmetyje pr. m. e. dar gyveno gentys, palikusios Krivinos ir Piestinios tipo paminklus. Daugu-

⁴¹ Граудонис Я. Я. Штрихованная керамика на территории Латвийской ССР и некоторые вопросы этногенеза балтов.— В кн.: Из древней истории балтских народов по данным археологии и антропологии. Рига, 1980, с. 59—69.

⁴² Лозе И. А. Указ. соч., с. 120.

⁴³ Ten pat, p. 121, 132.

⁴⁴ Березанская С. С. Средний период бронзового века Северной Украины.— Киев, 1972.

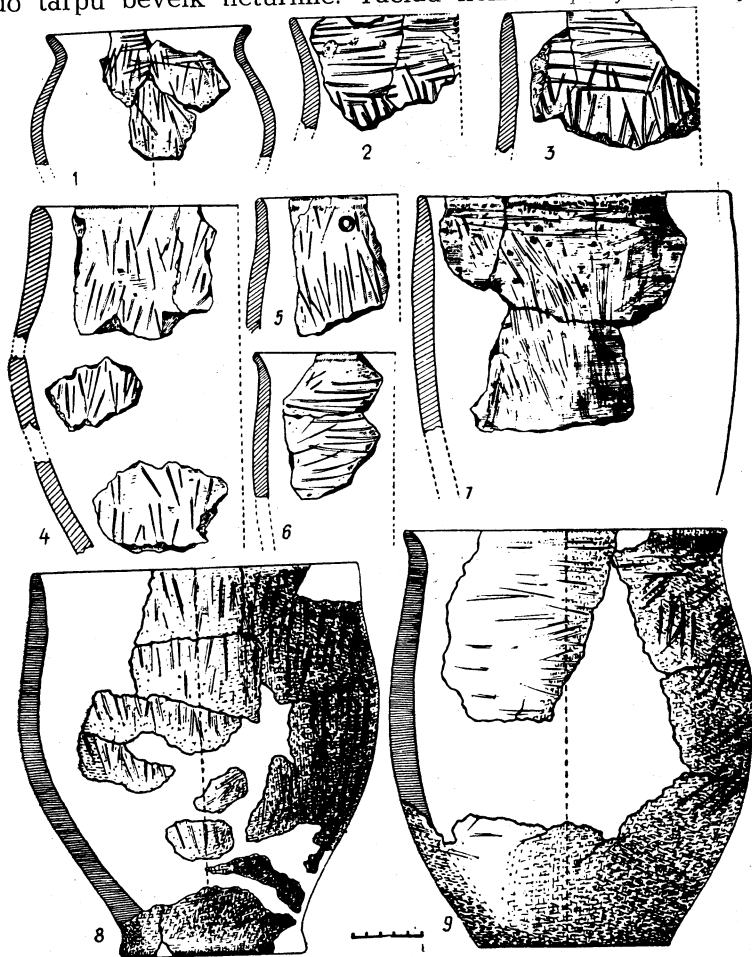
⁴⁵ Исаенко В. Ф., Чернявский М. М. Новые данные по спорным вопросам бронзового века Белоруссии.— В кн.: Белорусские древности. Минск, 1965, с. 163.

⁴⁶ Ten pat, p. 163.

⁴⁷ Ten pat, p. 164.

vos aukštupyje vietinės gentys gyveno ilgai, ir čia neolitinės kultūros „susiųsiekė“ su piliakalnių kultūra⁴⁸.

Lietuvoje gyvenviečių, tiksliai datuojamų viduriniuoju žalvario amžiumi, tuo tarpu beveik neturime. Tačiau nemaža požymių rodytų, kad

4 pav. Gyvenviečių storasiene brūkšniuoto paviršiaus keramika:

1-3 — iš Zemųjų Petrašiūnų, 4 — iš Zemutinių Kaniūkų, 5 — iš Bratoniškių, 6 — iš Klangių, 7-9 — iš Žaliosios

jų turėję būti. Tai liudytų gyvenvietės su storasiene brūkšniuota keramika ir piliakalnių akmens bei kaulo dirbiniai, kurie negalėjo „persokti“ iš gyvenviečių, skiriamų II tūkstantmečio pr. m. e. pradžiai, į piliakalnius, datuojamus I tūkstantmečio pr. m. e. viduriu.

Pereinamajam laikotarpiui Lietuvoje priklausytų gyvenvietės, kuriose vienintelė keramika yra brūkšniuoto paviršiaus ir kartu su ja ap-

⁴⁸ Ten pat, p. 165.

tikta titnago bei akmens dirbinių (pav. 4). Tai Žemieji Petrašiūnai (Kauno m.) (pav. 4:1,2), Bratoniškės (Vilniaus raj.) (pav. 4:5), Žalioji (Vilniaus raj.) (pav. 4:7—9), Žemutiniai Kaniūkai (Kauno raj.) (pav. 4:4), Samantonys (Ukmergės raj.), Klangiai (Jurbarko raj.) (pav. 4:6) ir kt. Visų gyvenviečių panašūs puodų tipai ir titnago inventorius, tačiau kiekvienos radiniai truputį skiriasi.

Sioms gyvenvietėms būdingi dideli 25—30 cm skersmens storasieniai (iki 2,3 cm storio) puodai su stambiomis grūsto granito priemaisomis ir S profilio sienelėmis. Paviršiuje matyti netvarkingi ir negilūs brūkšniai, atsiradę lyginant puodą žolės ar šiaudų gniūžte. Skiriamos dvi puodų formos: labiau profiliuotomis sienelėmis, didesniu dugnu, truputį atloštu viršuje pakraščeliu — statinėlės formos ir tiesiomis sienelėmis su paryškintu viršuje kartais stačiu kakleliu, smarkiai susiaurintu dugnu — piltuvėlio formos. Ryškiausiai jos pastebimos Žaliosios gyvenvietės keramikoje. Tačiau įvairių vietovių puodų detalės gali skirtis. Dažnai ši keramika vadinama Žaliosios-Bratoniškių tipo keramika. Gyvenvietės su analogiška keramika datuojamos II tūkstantmečio pr. m. e. antra puse, t. y. laikotarpiu prieš piliakalnių brūkšniuotosios keramikos kultūrą. Gyvenviečių titnago dirbiniai labai panašūs į vėlyvojo neolito titnago dirbinius. Chronologiškai ir tipologiškai ankstyviausia laikytina Žemųjų Petrašiūnų stovykla, kur rasta strėlių antgalių visu retušuotu paviršiumi. Bratoniškių žalvario amžiaus gyvenvietėje skiriami tie patys puodų tipai ir aptikta titnago dirbinių su trapeciniais bei trikampiškais strėlių antgaliais. Ji datuojama II tūkstantmečio pr. m. e. viduriu⁴⁹. Žaliosios gyvenvietės keramika panaši į Bratoniškių keramiką, tačiau Žaliojoje beveik nėra tipišku titnago dirbinių. Minėtos dvi puodų formos yra artimiausios ankstyvųjų piliakalnių brūkšniuotajai keramikai. Kaip tik jas kartu su brūkšniavimu tiesiog perėmė pirmieji piliakalnių gyventojai. Tai šių gyvenviečių palikuonys ėmė kurtis iš pradžią paprastose aukštumose, kurios vėliau tapo sustiprintais ir nesustiprintais piliakalniais.

Storasienė atvirųjų gyvenviečių keramika ir piliakalnių brūkšniuotoji keramika neabejotinai yra susijusios. Laivinių kovos kirvių ir virvelinės keramikos kultūros egzistavimo pabaigoje atsiradusios gyvenvietės su storasiene brūkšniuoto paviršiaus keramika ir titnago dirbiniais, paveldėjusios daugelį bruožų iš virvelinės keramikos kultūros, gyvavo nuo II tūkstantmečio pr. m. e. vidurio iki jo pabaigos. Šių gyvenviečių egzistavimo pabaigoje, t. y. II tūkstantmečio pr. m. e. paskutiniame ketvirtyje, atsirado pirmieji piliakalniai Lietuvoje. Galimas daiktas, dalis tokių gyvenviečių egzistavo vienu metu su ankstyviausiais piliakalniais.

Gyvenviečių su storasiene brūkšniuotąja keramika aptikta palyginti nedidelėje teritorijoje tarp Nemuno vidurio, Neries ir Nevėžio žemupių, t. y. tarp Vilniaus, Kauno, Prienų, Vilkijos, Ukmergės, Pabradės. Jas galima laikyti lokaline kultūrine grupe, kokių, matyt, pereinamuo-

⁴⁹ Girininkas A. Šiaurės rytų Lietuvos akmens amžiaus paminklai (3. Bratoniškių paleolitinė stovykla ir žalvario amžiaus gyvenvietė). — MADA, 1979, t. 4 (69), p. 92.

ju iš laivinių kovos kirvių ir virvelinės keramikos kultūros į brūkšniuotosios keramikos kultūrą laikotarpiu buvo daug ir kurių inventorius šiek tiek skyrėsi. Ankstyvoji piliakalnių kultūra su būdingais akmens, titnago bei kaulo dirbiniais ir brūkšniuotąja keramika perėmė įvairių šių kultūrų bruožus.

Lietuvos piliakalnių apgyvendinimas — ilgai trukęs laipsniškas ir daugelį etapų perėjęs procesas, kuris rytų Lietuvoje susijęs su gyventojų, palikusių brūkšniuotąją keramiką, naujos kultūros formavimusi. Jo pradžia laikytinas II tūkstantmečio pr. m. e. paskutinis ketvirtis. Tai siejama su ekonominiais, socialiniais pakitimais, su išaugusia žemdirbyste bei gyvulininkyste. Šios kultūros šaknys siekia laivinių kovos kirvių kultūrą bei viduriniojo žalvario amžiaus gyvenvietes. Tai rodo kultūros tęstinumą nuo III—II tūkstantmečio pr. m. e. ribos.

О ВРЕМЕНИ ЗАСЕЛЕНИЯ ГОРОДИЩ

Э. ГРИГАЛАВИЧЕНЕ

Резюме

Первые городища на большей части территории Литвы оставлены племенами культуры штрихованной керамики — восточными балтами. Вопрос о времени заселения городищ является частью сложной проблемы формирования этой культуры, дать однозначный ответ на который пока нельзя. В последние годы проводились систематические исследования городищ (Наркунай, Няверишке, Сокишкяй), в результате которых получены новые данные. Первые городища культуры штрихованной керамики в Литве датируются на основании находок: предметов из камня, кости и рога, наиболее ранними из которых являются каменные ладьевидные топоры (Вяликушкес, Сокишкяй, Няверишке), кремневые топоры (Няверишке, Восгеляй), кремневые треугольные с черешком наконечники стрел (Няверишке), имеющие аналоги в находках позднего неолита и эпохи ранней бронзы. Нижние культурные слои некоторых городищ (Наркунай, Няверишке, Мошкенай) по бронзовой и костяным булавам датируются последней четвертью II тысяч. до н. э. Прототипом ранних форм штрихованной керамики можно считать толстостенную керамику со штрихованной поверхностью открытых поселений эпохи средней бронзы. Автор приходит к выводу, что заселение городищ Восточной Литвы являлось длительным процессом из нескольких этапов, тесно связанным с формированием культуры. Первыми удобные высоты заселили непосредственные потомки носителей культуры ладьевидных топоров в конце ранней или в начале средней эпохи бронзы. Об этом свидетельствуют находки ладьевидных и кремневых топоров и треугольных с черешком наконечников стрел. Этот этап был непродолжительным и не оставил культурного слоя. Заселение городищ стало носить постоянный характер в последней четверти

II тысяч. до н. э., когда уже сложилась культура штрихованной керамики. Это подтверждается находками металлических и костяных булавок в нижних горизонтах культурного слоя. Заселение городищ продолжалось и в первой половине I тысяч. до н. э., оно свидетельствует о развитии культур местной и носителей ладьевидных топоров до культуры городищ со штрихованной керамикой.